Manzum Sözlükler Ve Tuhfe-İ Âsım

Mehmet Dursun Erdem
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, Turkey

0. Türk sözlükçülük geleneği Divânu Lügati't-Türkle başlar. Bundan sonra gelişerek devam eden bu gelenek günümüze kadar epeyce çok malzemeye sahip olmuştur. Sözlükler, bir dilin kelime varlığını en kolay tespit edebildiğimiz eserlerdir.

Türklerdeki sözlükçülük geleneğinin başlamasında ve gelişmesinde daha çok din ve kültür değişimleri etkili olmuştur. Gerek başka dilleri öğrenmek ve gerekse başkalarına Türkçeyi öğretmek maksadıyla onlarca sözlük kaleme alınmıştır. Türk sözlükçülük geleneğinde sözlükler çoğunlukla iki dilli bazen üç dillidir. Genelde Arapça ve Farsça kelime varlığına yönelik sözlükler yazılmıştır. Öbür diller için yazılan sözlükler ise 19. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlar. Ancak bu yüzyıldan önce, 17. yüzyıldan itibaren Batılı bilim adamlarının Türkçeyi öğrenmek üzere hazırladıkları gramer kitapları ve sözlükleri vardır. Mesela, Megiser (1612), Barbera (1640), Molino (1641), Parigi (1665), Harsanány (1672), Meninski(1680a, 1680b, 1687), Carbognano (1794), Viguer (1790) gibi yazarların hazırladıkları gramer kitapları ve sözlükleri bunlara örnek olarak gösterilebilir.[1]

Bu sözlüklerin içinde manzum sözlük geleneğinin ayrı bir yeri vardır. Osmanlı coğrafyasında mensur sözlüklerden çok manzum sözlük nüshalarına rastlarız. Türkler manzum sözlük geleneğini ilk defa Araplardan öğrenmişlerdir. Manzum sözlükler Arap dilcileri tarafından kaside nazım şekliyle yazılmıştır. Bu anlamda Bedrüddîn Ebû Nasr Mes'ûd b. Ebî Bekr el-Ferâhî'nin *Nisâbü's-Sıbyân* adlı 200 beyitlik Arapça-Farsça lügati manzum sözlük yazma geleneğinin ilk örneğidir. Çok ün kazanan ve yaygınlaşan bu sözlük üzerine birçok şerhler yazılmıştır. Anadolu sahasında ise ilk manzum sözlük Hüsâm b. Hasan

---

[1] Bu eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Duman 1995a; 1995b; Develi 1995.

el-Konevî (öl. 1399) *Tuhfe-i Hüsâm* adlı eseridir. Sözlük Arapça ve Farsça sözlüklerdeki anlaşılmayan kelimeleri izah etmektedir. (bk. Kılıç 2001a; 2001b)

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı dönemi manzum sözlükleri 19. yüzyıla kadar genelde Farsça ve Arapçayı öğretmek gayesiyle yazılmıştır. Manzum sözlükler niteliklerine göre birkaç kısma ayrılabilir:

a. Sıbyan mekteplerinde ezberletilmek üzere hazırlanan sözlükler. Bu sözlüklerin amacı çocuklara öğretilmek istenen dilin kelime hazinesini kolayca ezberletmektir. Bu sebeple bu tür sözlüklerdeki söz varlığı, bir dili öğrenirken ilk olarak bilinmesi gereken kelimelerden ibarettir.

b. İkinci kısımdaki sözlükler daha çok bir üst seviye geçmiş sıbyan mekteplerini bitirmiş çocuklar için kaleme alınırdı. Bu sözlüklerdeki kelime sayısı biraz daha fazla olur ve daha zor kelimeler ezberletilmeye çalışılır.

c. Üçüncü kısım olarak nazire olarak yazılan veya bir başka sözlüğün içindeki anlaşılmayan kelimeleri açıklamak için telif edilen sözlükler vardır. Bunların söz varlığı, sözlüğün amacına göre değişmektedir.

Dönemin yazma metinleri incelendiğinde birçok Arapça ve Farsça metnin başında veya sonunda bu gibi sözlüklerin az da olsa yazıldığı görülmektedir.[2]

Manzum sözlükleri daha çok sanat yapma endişesinden uzak alimler hazırlamaktadırlar. Bu sebeple sözlüklerde çok fazla sanat ve estetiğe ait unsurlar bulunmaz. Çoğu zaman kelimenin anlamını açıklamak için vezin zorlanır, çoğu yerde vezin tutmaz. Bu arada bu sözlükler edebiyat teorisi niteliği de taşır. Öğrenciler edebiyata ait ilk bilgileri bu sözlükler aracılığıyla öğrenir. Aruz kalıpları ve bahirleri, bu kalıpların taktîleri de manzum sözlüklerde yer alır. Bazen kelimelerin anlamları atasözü, deyim gibi kalıp ifadelerle karşılanmaya çalışılır. Aslında manzum sözlükler semantik olarak ayrı bir öneme sahiptir.

---

[2] Daha önce incelediğimiz subha-i sıbyan (Lugat-ı sıbyan) yazması Arapça bir eserin girişinde yer almaktadır (bk. Erdem 2005). Yine Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi yazmaları arasında da 05-Ba 1736/2 numarada kayıtlı eserde de Arapça kitabın baş kısmında bir iki varaklık Tuhfe-i Şahidî nüshası yer almaktadır.

Bazen alimler sözlüğü yazarken belki vezini tutturmak kaygısından dolayı veya başka bir sebeple mısraya kelimenin tam karşılığı yerine yakın, eş veya o kelimenin semantik çerçevesinde kalan anlamını yazarak çağrışım alanını sonuna kadar kullanırlar. Bu açıdan mensur sözlüklere nazaran manzum sözlüklerde daha çok malzeme vardır. Manzum sözlüklerin eksik tarafı ise, bir kelimenin birçok anlamından ancak birini verebilmesidir. Bu anlam öğrencinin öğrenmesi gereken anlamı veya vezine en uygun anlamıdır.

Eski eğitim anlayışına bakıldığında manzum sözlüklerin eğitimde çok önemli işlevleri olduğunu görmekteyiz. Öğrencilere ilk dil öğretimi bu sözlüklerle yapılmaktadır. Yani manzum sözlükler, mensur sözlüklerden farklı olarak dil öğretimi kitabı olarak da kullanılırlar. Bu sözlükler incelendiğinde aslında anlaşılmasının çok güç olduğu da görülmektedir. Dönemin eğitim anlayışı içinde öğrenci bu sözlüğü anlamasa bile ezberlemekte, daha sonra şerh etmek yoluyla sözlüğü hocasından öğrenmektedir. İşlevleri açısından baktığımızda manzum sözlükler,

a. Dil öğretiminde

b. Edebiyat teorisi öğretiminde

c. Belagat ve Fesahat öğretiminde

ç. Anlaşılmaz kelimelerin öğretiminde olmak üzere başlıca dört ana işlevde kullanılmaktadır.

Yine bu sözlüklerin içerisindeki atasözü, deyim, kalıp ifadeler gibi birçok yapı da çocuklara ezberletilmeye çalışılır. Bu sözlüklerin çokluğu ve nüshalarının çeşitliliğine bakıldığında, Osmanlı eğitim sisteminde manzum sözlüklerin çok işlek olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

1. Sözlükçülük alanında Mütercim Âsım Efendi'nin ayrı bir yeri vardır. Hem mensur hem de manzum sözlükler yazmıştır. Onun dile ilgisi bakımından da öbür sözlükçülerden daha ileri seviyede olduğu söylenebilir. Aslen Semerkandlı olan Âsım, Antep Şeriye mahkemesi başkatibi Mehmet Cenânî Efendi'nin oğludur. 1755 yıllarında Antep'te dünyaya gelmiştir. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinin önemli alimlerindendir. Hayatının ilk kısımları sıkıntılarla geçen Âsım Efendi, 1791'de İstanbul'a gelmiş ve Burhân-ı Ka'tı'yı çevirmeye başlamıştır.

Âsım, bu çeviriyi tamamladıktan bir yıl sonra bu yazının konusu olan Tuhfe-i Âsım'ı yazmaya başlamıştır. Bunu da tamamladıktan sonra Siyer-i Halebî'yi kaleme alır. 1802'e Hac yaparken görüştüğü eski hocası Necip Efendi'nin teşvikiyle Fîruzabâdî'nin Kâmûs'unu tercüme etmeye başlar. II. Mahmut döneminde Süleymâniye müderrisliğine yükseltilir. Bundan sonra çeşitli devlet görevlerinde bulunan Âsım 1819'da veba hastalığından vefat etmiştir (bk. Aksoy 1962, Ülkütaşır 1974, Köprülü 1942, Tahir 1333).

2. Manzum sözlükler içerisinde en sistemli ve hacimli sözlüklerden birisi de Tuhfe-i Âsım'dır. Bu eserin günümüze dört nüshası kalmıştır. Nüshaların üçü Süleymaniye Kütüphesinde, biri de Mısır Bulak'ta bulunmaktadır.

Yazmaların içinde en iyisi *Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü no: 707*'deki nüshadır. Adı geçen yazma öbürlerinden daha düzenli ve okunaklı olduğundan yapılan çalışmaya bu yazma esas alınmıştır[3]. Yazma çahar kuşe, ebru, miklepli, sırtı ve sertabı kahverengi, meşin mukavva ciltli, kağıdı aharlı, beyaz, 230x163; 160x90 mm ebadında 36 varak, çift sütun halinde, her sütunda 19 satır, talik hattıyla yazılmış, 1214 tarihinde Muhammed Refi' tarafından istinsah edilmiş, ser-levhası kırmızı süslemeli, siyah mürekkeple yazılmıştır. Bu nüsha 1b'den başlayıp 36a'da son bulmaktadır. Eserin sonunda istinsah tarihin 15 Cemaziye'l-Ula 1214 olduğu "Temmet alâ yed-i ed'afi'l-ibad es-Seyyid Muhammed Rafi'" ibaresi bulunmaktadır.

Eserin ikinci nüshası *Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü no: 708*'de bulunmaktadır. Müstensihi belli değildir. Bu nüsha 25 Sa'fer 1216'da istinsah edilmiş, kağıdı aharlı, beyaz, 150x216; 70x155 mm boyutunda 36 varak çift sütun halinde, her sütunda 19 satır talik hattıyla siyah mürekkep kullanılarak yazılmıştır.Bu nüsha 1b'den başlayıp 36a'da bitmektedir. İlk sayfada besmeleden sonra "ve bihi nesta'în" ifadesi bulunmaktadır.

Tuhfe-i Âsım'ın üçüncü nüshası *Süleymaniye Kütüphanesi Tırnavalı Bölümü no: 1797*'de kayıtlıdır. Es-Seyyid Muhammed Hazım

---

[3] Tarafımızdan transkribe edilip tenkidi yapılan bu metin Dr. Dursun Ali Türkmen tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

tarafından 1208'de istinsah edilmiştir. Bu nüsha çahar kuşe, miklepli, meşin ciltli, kağıdı aharlı, beyaz, 95 varak, tek sütun halinde, her sayfada 13 satır, talik hattıyla yazılmış, ser-levhası kırmızı süslemeli, siyah mürekkeple yazılmıştır. Bu nüsha 1b'de başlayıp 95b'de sona ermektedir. Kelimelerin tamamına yakını müstensih tarafından harekelenmiştir. Kenarında az da olsa haşiye vardır. Müstensih istinsah sırasında yaptığı hataları haşiyede düzeltmiştir. Bu nüshanın sonunda müstensih, eser hakkındaki görüşlerini dile getiren şu beyitleri eklemiştir (bk. Türkmen 1995):

Hûşâ nev-nüsha kim âsârını nesh etti eslafın
Ki istinsahı vacibdir suhanden behremendâne

Lügat fenninde bir manzume-i hoş-lehçe kim misli
Henüz söylenmemiş ma'lumdur müşkil-pesendânme

Dördüncü ve son nüsha olan Mısır-Bulak nüshası ise, el yazması değil matbu bir metindir. Ancak bu nüsha yanlışlarla doludur. Tuhfe-i Âsım'ı taş baskısı olarak basmışlardır. Eseri basan kişi, Türkçe kısımları pek anlayamamış, bu kısımları da Arapça'ya uydurarak basmıştır. Bu durumda birçok yerde baskıya dayalı hatalar meydana çıkmıştır. Eserin nüshaları içerisinde en bozuk ve güvenilirlikten en uzak nüshasıdır.

3. Tuhfe-i Âsım, öbür manzum sözlüklerde olduğu gibi Allah'a hamd ü sena ve peygamberine salat ü selam getirildikten sonra "Sebeb-i Nazm-ı Kitab-ı Mergûb" bölümü gelir. Yazar, burada kitabı yazış sebebini anlatır. Âsım, birçok hikmet, fıkıh, hadis ve tefsir kitaplarının Arapça ile yazıldığını, dünyada geçerli ve makbul dilin Arapça olduğunu belirtir. Daha önce Farsça üzerine çalıştığını, çünkü bu dilin güzel olduğunu ve tasavvuf ehlinin bu dili kullandığını anlatır. Farsçayı bu sebeple "feth" etmiştir. Ancak Arapçanın da "meded talibine" ihtiyaç olduğunu söyler. Birçok Arapça sözlüğün olduğunu ancak hepsinin malum olduğunu belirterek öbür sözlükleri yetersiz bulur ve Tuhfe'yi yazmaya karar verir. Bu konuda Vehbî'yi de örnek aldığını belirtir. Bu sözlüğü yazarken Fars tuhfesi gibi mana dolu olarak yazacağını iddia

eder. Asıl amacının dünyada eser bırakmak olduğunu ve dua almak istediğini söyler. Okuyanların ise kendisini yad etmelerini ister.

Garazım bundan eser kalmakdır
Zikr-i bi'l-hayr u du'a almakdır

Okuyanlar beni yâd eyleyeler
Dil-i mahzunumu şad eyleyeler

Eserin yazılış sebebi izah edildikten sonra manzum sözlüklerin asıl bölümü olan "Kıt'a" bölümü başlar. Adet olduğu üzere ilk olarak Allah'ın ismi ve onun sıfatlarının anlamı, peygamber gibi dinî terminolojiye ait kelimeler açıklanır.

4a
Kıta'atün elfiyyetün elleftüha fi'l-ibtida'i

İsmdür ad **ill** ü **'il Allah** esma-i hudâ
İbtedi' başla **bihi** anuñla ancak **innema**

Rızk kısmetdür viren **rezzak Hamd** oldu sipas
Şükrdür ta'zim-i mün'im ögmedür **medh** ü **sena**

Cahib-i hakdan haber veren peyamberdir **Nebi**
Al-i ehl-i beyt ü hişandır **salat** oldı du'a

Yukarıda verdiğimiz örneklerde koyu renkle belirtilen kelimeler, yazmada da üstü çizili olarak vurgulanmıştır. Manzum sözlüklerde anlamı açıklanan kelimelerin altı veya üstü kırmızı çizgi ile çizilir. Aynı durumu bu Tuhfe-i Âsım'da da görmekteyiz. Kelimelerin anlamı, kendisinden önce veya sonra verilebilir. Birçok manzum sözlükte kıt'alar anlam çerçevesi olarak yakın kelimeleri açıklarken Tuhfe-i Âsım'da böyle bir durum göremiyoruz. Kelimler sistemli değildir. Bazen aynı kıt'a içinde çok farklı kelimelerin anlamları açıklanmaktadır. Her kıt'anın sonunda bir vezin ve taktîsi de yazılmaktadır. O kıt'adaki mısralar bu vezine uygun olmalıdır.

Fâ'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün
Gülşen-i tab'ını sirâb ide barân-ı safâ (4b)

Müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün
Su-i karîn âdemi eyler fenâ (5a)

Her mısrada birden dörde kadar kelimenin anlamı açıklanabilir. Bu durum seçilen veznin ve kelimenin izahının uzunluğuna bağlıdır. Bazen vezin gereği anlamı açıklanan kelimenin vezne uyan bir anlamı seçilmekte, aynı kelimenin öbür anlamları ise yazmanın başka yerinde uygun bir vezine göre anlatılmaktadır. O halde manzum sözlüklerde kelimeler izah edilirken sadece bir anlamı ifade edilebilmekte, bu hususta vezin belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla bir kelimenin anlamına bakarken aynı kelimenin farklı yerlerdeki kayıtlarını bulmak gerekmektedir. Mesela *salat* kelimesi bir yerde "dua" olarak açıklanırken başka bir yerde "namaz" olarak anlamlandırılmıştır.

Cahib-i hakdan haber veren peyamberdir **Nebi**
Al-i ehl-i beyt ü hişandur **salat** oldı du'a (4a/9)

Savm oruçdur kasd **hacc** oldu **vüdu'** da abdest
Hem **salat** oldu namaz uymak imama **iktida'** **(4a/13)**

Nebat kelimesi açıklanırken bir yerde "ot" anlamı verilmiş, öbür yerde ise "biten şey" olarak tanımlanmıştır.

Hars ekin **mezre'a** tarla de biten şeye **nebat**
Bizrdir tohm u **şa'ir** arpa bitürmek **inbat**

Yıl **sene zer'** oldu ekin ot **nebat**
Hısb ucuzluk dahı bolluk **raha**

Yazar öbür Türk lehçelerindeki kelimeleri de bazen izah etmiş, ancak Doğu Türkçesine ait olan *uluġ* kelimesini Moğolca olarak tanıtmıştır.

Hem **celil** ulu mogol kavmi lisanında uluġ (18b)

Asım, Arapça kelimelerin anlamlarını açıklarken bazen Türkçe karşılık olarak deyimlerden de yararlanır. Sözlükte 18. yüzyıla ait pek çok deyim bulunmaktadır.

Hadayı sürmelü **ekhal** çatık kaşlu ise **akran** (22b)

Manzum sözlükte çekimli Arapça kelimelerin karşılıkları çekimli Türkçe fiillerle izah edilir.

İstemem **middı** yeter **kad** dahı sahibdir **zu**
Geldi **zu** cem'i dahı gayri kıyas oldu **ulü** (24b)

Sözlükte kelime anlamaları bazen de yinelemelerle izah edilmeye çalışılır.

Zemini pare pare etdi **dekke'l-arda** ma'nasİ (22b)

Tuhfe-i Âsım'da arkaik kelimelere ve ağızlara ait morfolojik ve leksik unsurlara sık sık rastlanmaktadır. Bu bakımdan tarihî sözlükler hazırlanırken bu sözlüklerin ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir. Sözlüğün belki de en önemli tarafı dönemin arkaik söz varlığını ortaya koyması ve dönemin ağızları hakkında kelime ve ek bilgisi açısından birçok bilgiyi barındırmasıdır. Arkaik kelimeler ve ağızlara ait kelime ve eklerin bulunduğu bazı mısralar aşağıda verilmiş, vurgulanmak istenen örneklerin altı çizilmiştir.

Karanu olmaga aydınlıga da dendi '**adv** (25a)
Pek karanu gecedir **leyl-i leyil** (35a)
Sinedir evveli nevm oldu ımızganma **nü'as** (6b)
Reşf somurmakdır dudak oldu **şefeh** emmek de **mass** (9b)
Yürümek **meşy** ü adım **hatve**dir ivmek **şimlal** / gecede gitme **süra** yapça gidiþdir **irvad** (9b)
Denir etmekciye **habbaz** u **nakir**'a tekne / halis undan yapılan etmege de dendi **semid** (11a)
Dendi soguk su ile yunmaga da **ıktırar** (11b)
Selle segirdmekdir at koşma da **ta'ziz**dir (11b)
Pek sıcak gün **yevm-i hamet** oldu pek ıssı yel **harur** (12a)
İvme **la ta'cel** gelir **ye'ti** mukadderdir **münah** (12a)
Büyük işdir **celel** ivdirmege derler **in'ad** (16b)

Saman **tibn** oldu kesmik **ku'bere** anız **cell** oldu / yİğİndİr **surra midves**dir döğen harman yeri **beyder** (13b)
Ogru **liss** oldu **yemin** sağ el imiş **ikta'** kes (14b)
Hem çisinti yagmur adı **rikk** ü **taşş** (15b)
Gayet uz hırsıza **mihmasa** de **hımmes** nuhudâ (16a)
Kağşamak **vehn** ü **tahalhul** çürümek dahı **nahar** (16a)
Hem **celil** ulu mogol kavmi lisanında uluğ (18b)
Çinemek **madg** u dahı çineyecek oldu **mıdag** (18b)
Kapunun alt eşigi **üsküfe** yüklük **ma'kim** (19b)
Kişkek **harise** oldu hem **'afv**dır kotarmak (20a)
Tehmim nenni çalmak **tehcid**dir uyarmak (20a)
Dahve genc kuşluga dendi kaba kuşluk da **tubah** (20b)
Sülledir fırka suvarana denir **hayyale** (20b)
Boş bögür oldu **ceşa lebbe** meyan-ı sine
Cevş de sineye balasına **nahr** u **beldem** (22a)
Sinan yalman ve dürtmek **vahz** u ahenzirahdır **cevşen** (22b)
Döküb ufaklamak hem **dekk** u **kedd**dir **mihnet** ü **haven** (22b)
Melle issi gül tütün oldu **dühan** (28a)
Hane dursun sen heman konşuya bak (32a)
Eyü **salih** yaramazdır **talih** (33b)
Hem üren köpege dendi **nabih** (33b)
Dipiye dendi **demak** dondu **cemed** (34a)
Bögreke **külye** denir ak cigerin adı **ri'e / serb** bögrekin yagı yürek tımrı oldu **vetin** (23a)
Hem **sahine** bulamaç pek ısıcak çorba **sehun** (23b)

Arapça yansıma kelimeler ve Türkçe karşılıkları sözlüğün bir başka özelliğidir.

Ka'kaa' oldu silah avazı
Kati çİgİrmaga dendi **ka'ka'**

Va'vaa' oldu köpek avazı
Hem çıgıltıya da derler **va'va'** (17b)

Karkara karın kurultusu geğirmekdir **cüşa**
Hem horuldudır **fehih** oldu uyanmak **intibah** (25b)

Sözlükte özellikle döneme ait yemek isimleri, kuş isimleri, özellikle armut ve erik başta olmak üzere sebze ve meyve isimleri, balık isimleri, zaman isimleri gibi birçok alanda dönemin ağızlarına ait Türkçe kelime varlığını ortaya koyar. Bazı varlıklara isim verme bakımından dönemin Türkçesi bugünkü yazı dilinden daha zengindir. Bir yerde Asım farklı varlıkların çıkardıkları sesleri anlatır. Bu bölümü dikkatinize sunmayı uygun gördük:

29b **Eri'ni sem'ak** kulagın tut bana
Edri bil **hems** oldu pek muhfi sada

Dacce pek ses oldu mutlak ses **hah**
Muttasıl işidilen ses de **vehah**

Dediler avaz-ı esterdir **şecih**
Hem yılan savtine de dendi **fahih**

Üştür avazı **hanin** ü hem **rüga**
Dıhk maymun savti kurdun da **'uva**

Zer arslan savti kelbin de **nubah**
Oldu tilkinin de avazı **subah**

Hirrenin savti **müva** ma'zin **yü'ar**
Hem **bügam** ahunun öküzün **huvar**

Nehk har savti koyunun da **süga**
Sarsara bazın puhunun da **züka**

Serçenin avazı oldu **şakşaka**
Saksagan avazıdır hem **'ak'aka**

Sec' kumru ötmesi zagın **ne'ib**
Fare savti **sıyy** ü tavşanın **dagif**

30a **Hafk** na'leynin sunun savti **harir**

Hame ü babın gıcırtısı **sarir**

Küşda olan sada oldu **deviyy**
Dediler **vesvas** avaz-ı huli

Kaynar iken tencere savti **eziz**
Hem **hasis** ateş sesi badin **heziz**

Tuhfe-i Asım'da mısranın vezne uydurulabilmesi için aldığımız örnek beyitlerde açıkça görüldüğü gibi Arapça kelime bazen önce bazen de sonra gelmiştir. Yine vezin endişesiyle Arapça anlamı açıklanan kelimenin üzerine Türkçe ekler getirildiği de olur. Bu ek genelde -dIr ekidir. Eserin nazım birimi beyittir. Başlangıç ve bitiş bölümlerindeki mesnevilerde kafiye düzeni aa, bb, cc, dd, ee şeklindedir. Sözlük kısmında ise kafiye düzeni aa, ba, ca, da şeklindedir. Bu kafiye düzeni aslında bütün manzum sözlüklerde kullanılan şekil özellikleridir. Ayrıca Tuhfe-i Asım Arapça sözlük olsa da Farsçaya da epeyce yer verdiği görülmektedir. Kıt'a başlıkları Arapçadır. Her kıta 10 beyitten 15 beyite kadar uzayabilen bölümlerden oluşur. Kıta içinde bazen konu birliği olsa da büyük bölümünde bu konu birliğine rastlamak oldukça güçtür. Eserin girişinde bir mesnevi, 66 kıt'a ve sonunda üç mesnevi bulunmaktadır. Atasözü, deyim, argo ifadeler de sözlükte karşımıza çıkar. Eserde bazen bilmece denilen mülemmalara da rastlanmaktadır.

Yaksitu'l-kudmüsü edrik 'adl eder sultan bil (12a)

Tuhfe-i Asım en son tarih beytiyle biter. Son mısrada "Tuhfe-i Âsım da buldu intiha" ifadesiyle tarih vermektedir. Ebced hesabıyla 1213 (1798) tarihi bulunmaktadır.

3. Metin

Bu kısımda Tuhfe-i Âsım'ın başından ve sonundan bazı bölümlerin çevriyazısı bulunmaktadır.

Bismillahirrahmamirrahim

1b Nebtedi' bismillahi'l-ekvan
Mübdi'üd-dehri müdirü'l-ezman

Fehüve'l-kahiru fevka'l-eşya'
Ve hüve'l-kadiru yücri ma yeşa'

Ve hüve'l-hayyu fela hayye 'adah
Ve hüve'r-rabbü fela rabbe sivah

Sende ey hame olup rahmet-hah
Başla bu esere bismillah

Nam nami-i hudavend-i kerim
Cümle emirde vacib takdim

Nam-ı hakdır sebeb-i hayr u nüma
Olur anınla bir averde müna

Nam-ı hak ba'is-i tahsil-i meram
Nam-ı hak muris-i tekmil-i müham

Nam-ı hak meş'al-i minhac-ı huda
Bulur anınla süluk ehli hüda

Biz dahi nam-ı huda yad idelim
Ba'dehu siva merame gidelim

Hem olubdur ki hakka ruhsa
Böylece eyleyelim hamd u sena

Hamd ol Allah'a ki oldur mahmud
Eser-i cudidir ala-yı vücud

Lücce-i rahmetin etti cuşan
Sahile attı nice dürr-i kıran

Ya'ni ol hadrat-ı hallak-ı enam
Şamilü'l-lutf ve amimü'l-en'am

35b Pek haris adam alındıkça dile
Söylenir **atma'u min eş'ab** ile

Şiddet-i buhlini etsek ima
Yetişir **ebhalü min marid** ana

Hayr olur ba'zı şer içre muzmir
İnne fi'ş-şerri hıyaran derler

Şeyh necdi lakab-ı şeytandır
Sebbi evla leh ana çİbandİr

Eski Mısrın 'alemidir **füstat**
İhtilal oldu **hiyatun** ve **miyat**

Ki aziz olsa gehi zillet beyn
Okunur hakkına **yenzu** ve **yelin**

Uysa bir nesne birine **hazaka**
Dediler **vafaka şennün tabaka**

Oldugun vakti gözet çekme esef
Saaten ente biha dedi selef

Çün sakal **lıhye** vü zinet **hılye**
Büyünün ön tarafıdır **tulye**

Dediler surh u sepidru **ezher**
Hem siyah çerdeye dendi **esmer**

Surh çeşm olana derler **eşkel**
Vasi'u'l-'ayn ise derler **encel**

Pek siyah ise gözü **ed'ac**dır
Hem açık kaşlu ise **eblec**dir

Hem mukavves ise ebrusu **ezec**
Dişleri seyrek olandır **eflec**

Pek kıvırcık saça da dendi **katat**
Aşagı sarkmış olan saç da **sebat**

Olsa ber-vech 'adalet kisu
Racilü'ş-şa'rdır ol cism niku

Kulaga nazil olan mu **cümme**
Ser-i ketfeyne inendir **limme**

Sineden nafe inen mu'ye 'arab
Dediler **mesrube** ey ehl-i edeb

Bün-i binisi olan bala bin
Denir ol ademe **akna'l-'irnin**

Kırd ruy ise **mükelsem** derler
Dahi şişmana **mutahhem** derler

36a Orta boylu ise **merbu'u'l-kadd**
Sübuce yüzlü ise **sehlü'l-hadd**

Cay-i müjgana dedi **şüfra** 'arab
Dahi müjganı çok olsa **ehdeb**

Femi vasi'ce ise söyle **dali'**
Oldu beyne'l-'arab ol hilye bedi'

İftirar oldu tebessümle beyan
Eşneb ol kes ki ola terdendan

Doluya dedi 'arab **habb-ı gamam**
Sabab oldu hem iniş yere de nam

Mütecerred dediler ismi cesed
Kahil ü zahr arası dahi **keted**

Mültaka'l-'azma denildi **kürdüs**
Hem **şesen** oldu dahım ile me'nus

Hem uzun kollu **tavilü'z-zendeyn**
Ayagı düz de **mesihu'l-kademeyn**

Vasi'ul'l-hatre **zeri'u'l-mişye**
Hasenü'l-mizha **zarifü'l-hişye**

Olsa kuddame raviş de **meyelan**
Kıldılar anı **tekeffü**le beyan

Meşy-i hevn oldu mülayim yürümek
Darb-ı lahm oldu eti sİkça demek

Nerm huy âdemi ehl-i ima
Ettiler **leyn-i 'arike** le eda

Fe'ilatün fe'ilatün fe'ilat
Burada buldu nihayet kelimat

4. SONUÇ

Türk sözlükçülük geleneğinde manzum sözlüklerin önemli bir yeri vardır. Ancak bugüne kadar birkaç çalışma dışında bu sözlükler ele alınmamış, özellikle dil açısından hemen hemen hiç incelenmemişlerdir. Oysa bu sözlükler mensur sözlüklere nazaran bazı yönlerden içinde daha çok malzeme bulunduran metinlerdir.

Manzum sözlüklerin dönemin eğitim anlayışı içerisinde de kullanıldığını görmekteyiz. Öğrenciler başta dil olmak üzere, edebiyat teorisi, fesahat gibi dersleri de manzum sözlükler aracılığıyla öğrenmektedirler.

Bu sözlüklerde vezin gereği kelimenin bir anlamı ve vezne uygun anlamı verilmektedir. Dolayısıyla manzum sözlükler anlambilimsel çalışmalar açısından zengin malzemeye sahiptir.

Manzum sözlüklerin en önemli tarafı ise, bu sözlüklerin yazıldıkları dönemin ağız verilerini yansıtmalarıdır. Mütercim Âsım gibi dönemin en mühim şahsiyetlerinin sözlüklerinde bile ağız ve arkaik özelliklerinin karşımıza çıkması, manzum sözlüklerin dil verileri açısından araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Nitekim son zamanlarda başta Develi (1999; 2002a; 2002b; 2004a; 2004b; 2004c), Duman (2001; 2004), ve Karahan'ın (2000) metin ve ağız ilişkisi üzerine yaptıkları çalışmalar, manzum sözlüklerin de incelenmesi gereğini teyit etmektedir.

Dönemin kelime varlığını ortaya koyabilmek için manzum sözlüklerden istifade edilmelidir. Çünkü mensur sözlüklerde karşılaşmadığımız birçok kuş, böcek, zaman, bitki, gök cisimleri, yemek isimleri gibi kültürel kelime varlığını manzum sözlüklerde bulabiliriz. Aslında manzum sözlüklerin mensur sözlüklerden en önemli farkı kültürel söz varlığını taşımasıdır. Birçok konuya ait kelimeler, deyimler, atasözleri, bilmeceler gibi hususlar bu sözlüklerde karşımıza çıkar. Tuhfe-i Asım'da da özellikle kuş isimleri, armut ve erik başta olmak üzere meyve ve sebze isimleri, yemek isimleri gibi birçok kültürel söz varlığı dikkatimizi çekmiştir.

Tuhfe-i Âsım manzum sözlük geleneğinin şekil ve muhteva açısından tam ve eksiksiz bir örneğidir. Osmanlı dönemi manzum sözlükleri incelendikçe dil açısından birçok mesele hakkında bilgi edinebileceğimiz açıktır.

KAYNAKÇA

AKSOY, Ömer Asım (1962), *Mütercim Asım*, TDK Yayınları, Ankara.

BARBERA D. Giusseppe (1640), *Elementi Italosiculo-Veneziano-Genovesi nei Linguaggi Arabo e Turco*, Beyrut.

CARBOGNANO, C. C. Da. (1794), *Primi Principi della Grammatica Turca*, Roma.

DEVELİ, Hayati (1995), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, TDK Yayınları, Ankara.

DEVELİ, Hayati (1999), "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni Fatiha Tefsiri", *İlmî Araştırmalar*, S. 6, s. 63-81, İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

DEVELİ, Hayati (2002a), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar", *Türkbilig* (2002/4), Ankara, 117-124.

DEVELİ, Hayati (2002b), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", *The Linguistic Heritage of The Seljuks, Sources for the History of the South West Turkic Linguistic Varieties, University of Mainz Institute of Oriental Studies*, 25-27 January 2002, Mainz-Almanya.

DEVELİ, Hayati (2004a), "Tursun Fakih Gazavâtnâmesinin Ağızbilimsel Özellikleri", *İlmî Araştırmalar*, S. 17, Güz, Gökkubbe Yayınları, İstanbul.

DEVELİ, Hayati (2004b), "Kadı Burhaneddin'in Dili Azerbaycan Türkçesi midir?", *I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni (8-10 Ekim 2003) Bildirileri*, G. Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Yayınları, Kırşehir, s. 133-143.

DEVELİ, Hayati (2004c), "Evliya Çelebi Seyahatnamesi Göre XVII: Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, TDK Yayınları, Ankara, s. 767-786.

DUMAN, Musa (1995a), *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, TDK Yayınları, Ankara.

DUMAN, Musa (1995b), "Türkiye Türkçesi'nin Tarihi Kaynaklarından Carbognano'nun Grameri ve İmla-Telaffuz İlişkisi Bakımından Önemi", *İlmî Araştırmalar*, İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul, s. 95-106.

DUMAN, Musa (2001). "Bazı Çeviri Yazılı Metinlerdeki Çok Şekilli Kelimelerin Değerlendirilmesi", *Uluslarası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, 20-23 Mayıs 1999, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Gazimağusa, Kıbrıs, s. 53-76.

DUMAN, Musa (2004), "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bazı Metinlerdeki Dil Uyumuna Aykırı Örnekler Üzerine", *V. Uluslarası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, TDK Yayınları, Ankara, s. 793-804.

ERDEM Mehmet Dursun (2005). "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lügat-ı Sıbyan Yazması", *Hece, Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, Ağustos 2005, S. 104, Ankara.

HARSANÁNY Jakab Nagy de (1672), *Cologuia Familiaria Turcico Latina*, Köln.

KARAHAN Leylâ (2000), "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi", *25-29. 09. 2000 Çeşme 4. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri,* Çeşme.

KILIÇ Atabey (2001a), *Mustafâ Bin 'Osmân Keskin, Manzume-i Keskin*, Laçin Yayınları, Kayseri.

KILIÇ Atabey (2001b), "Manzum Sözlüklerimizden "Manzume-i Keskin"", *Eski Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Laçin Yayınları, Kayseri, s. 13-22.

KÖPRÜLÜ M. Fuat (1942), "Mütercim Asım", *İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul.

MEGİSER Hieronmyus (1612), *Institutionum Linguae Turcicae libri Quantor*, Leipzig.

MENİNSKİ F. M. (1680a), *Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae institutiones seu grammatica Turcica*, Viennae.

MENİNSKİ F. M. (1680b), *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae*, Viennae.

MENİNSKİ F. M. (1687), *Complementum Thesauri Linguaru Orientalium seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum*, Viennae.

MOLİNO G. *Dittionario della Lingua Italiana Turchesca*, Roma.

PARİGİ B. (1665), *Vocabolario Italiano-Turchesco I-II*, 1665.

TAHİR Mehmet (1333), *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Tuhfe-i Şahidî, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları, no: 05-Ba1736/2

TÜRKMEN, Dursun Ali (1995). *Mütercim Âsım Efendi ve Tuhfe-i Âsım*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

ÜLKÜTAŞIR M. Şakir (1974), "Mütercim Âsım Efendi", *Halkevleri ve Halk Odaları Dergisi*, C. I, S. 10, Ankara.

VİGUİER M. (1790), *Elémens de la langue turgue ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement*, Constantinople (İstanbul).